

S Z E M L E

Susan Gal, A nyelv politikája Nyelvi antropológiai tanulmányok

Szerk. KOZMÁCS ISTVÁN – VANČO ILDIKÓ. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem
Közép-Európai Tanulmányok Kara, Nyitra, 2018. 351 lap

A kötetben SUSAN GAL tizenhárom tanulmánya olvasható, melyek közül eddig csak három volt elérhető magyar nyelven. A tanulmányok közel négy évtizedet ölelnek fel, hiszen közülük a legkorábbi 1978-ban, a legutolsó 2016-ban jelent meg, témáját tekintve legtöbbször a kétnyelvűséghez kapcsolódik.

A gyűjtemény címe két fogalom között teremt kapcsolatot a szintaxis egyszerű eszközével. Ebben transzparens szerkezetben a *nyelv* a birtokos szerkezet egyik pillére, a birtokos, míg a *politika* a birtokszó, mely jelen esetben a nyelv birtoka. A mondattani konstrukciónak ez a formális felfejtése azonban próbára teszi az olvasót: Hogyan is lehetne magának a *nyelv*-nek politikája? Ahhoz, hogy ezt megérthessük, szükséges tisztáznunk azt, mit is jelent a *nyelv* fogalom a kötet kontextusában. A gyűjteményből tudható, hogy amikor a hétköznapi nyelvhasználók a *nyelv*-ről fogalmazznak meg állításokat, az legtöbbször azt jelenti, hogy a *standard nyelvváltozat*-ról tesznek kijelentést – minden olyan társadalmi-kulturális kontextusban, ahol maga a standardizáció már lezajlott. Ha ebben az értelemben kíséreljük megfejtetni a rendkívül tömör címet, és azt föltételezzük, hogy a szerző és a szerkesztők a hétköznapi nyelvhasználók által társított jelentést szándékoznak a címben fölidézni, akkor arra gondolhatunk, hogy a standard nyelvváltozat politikájáról van szó: vagyis arról, hogy ez a privilegizált nyelvváltozat hogyan hat társadalmi-kulturális viszonyainkra. A standard nyelvváltozat és a hozzá kapcsolódó ideológia problémája fontos kérdése a kötetnek.

A szerző és a szerkesztők azonban bizonyosan nem korlátozzák a *nyelv* szó jelentését a 'standard nyelvváltozat'-ra, még akkor sem, ha a hétköznapi beszélők életében ez élő gyakorlat. Sokkal inkább azt kell föltételeznünk a szerző nyelvszemléletét tükröző, négy évtizedet átfogó tanulmányok kontextusában, hogy a puritán megnevezés, a *nyelv* itt lényegében azt jelenti: 'nyelvhasználat' – a legtágabb értelemben véve.

A kötet címének másik, jelentéssel bíró szava a *politika*. Ennek több jelentésrétege is felfedezhető a válogatott tanulmányok szövegében: először is jelölheti annak a foglalkozásnak a tárgyát, amelyet a politikusok üznek. A kötet írásainak többsége meggyőzően bizonyítja, hogy az ebben az értelemben vett *politika* milyen hatással van az emberek életére, nyelvhasználati szokásaira még a magánélet körébe tartozó nyelvhasználati színtereken is: például hogyan hatott a nyelvcsere folyamatára és így az emberek generációinak életsorsára az 1970-es években Felsőőrben; vagy arra, hogy miről beszéltek magyarul és miről németül (és melyik német nyelvváltozattal) a magyarországi Bólyban élő svábok az 1990-es években. A gyűjtemény tartalmaz olyan írást is, amely kifejezetten a politikai retorika szemiotikáját vizsgálja: ezt kapjuk a Bartók Béla temetéséről szóló elemzésben,

amelyben azt tárgyalja, mit jelent például *Európa* fogalma a rendszerváltás előtti Magyarország intellektuális erjedésnek indult légkörében.

A *politika* szónak azonban van egy másik olvasata is: az eredeti, etimológiai értelemben is áttetsző jelentést is társíthatjuk hozzá: a *polisz*, a városállam, tágabban a közösség (társadalom) életében való részvételt. Aki tehát verbálisan részt vesz a közösség ügyeiben, az *politizál*. A kötet tanulmányainak mindegyike mutatja azt a teljességre törekvést, amely jellemző a szerzőre: az egyének nyelvhasználatát úgy kívánja bemutatni, hogy figyelembe veszi: az egyén nyelvhasználata soha nem függetleníthető a társas interakciót meghatározó szituációtól, a társadalmi kontextustól, a közösség által vallott kulturális értékrendtől és az egyes nyelvi kifejezőmódoknak a tágabb vagy szűkebb közösségben tulajdonított jelentésektől.

Az alcím (Nyelvi antropológiai tanulmányok) elhelyezi SUSAN GAL munkamódszerét a humán tudományok rendszerében – megtudható belőle, hogy a szerző önmeghatározása szerint az a megközelítésmód, melyet ő alkalmaz, nyelvi szempontú *antropológiai* vizsgálat. Ez az önmeghatározás rendkívül élesen láttatja a szerzőnek azt a felfogását, mely a beszélőknek a társas interakciókban adott nyelvi jelzéseit nem úgy kezeli, mint egy különálló, autonóm rendszer elemeit, hanem önmagukon túlmutató indexikus vagy ikonikus jelekként, melyeknek jelként való működését, a hozzájuk fűződő jelentéstulajdonítást a társadalmi és a helyi közösségbeli kulturális beágyazottság tényezői szabják meg. Ez nem jelenti azt, hogy elemzéseik akár kutatásuk tárgyát, akár vizsgálati módszereit tekintve kívül esnének a nyelvtudomány hatókörén; az azonban bizonyos, hogy magukba foglalják a nyelvhasználat vizsgálatának az alapvetően strukturalista nyelvészetben túlmenő módzatait is. Ezen a ponton a recenzens eszébe ötlenek azok az ismétlődő, különös helyzetek az 1990-es évtized magyarországi egyetemi életéből, amikor konferenciákon, felolvasásokon rendre érkezett a hasonló jellegű megközelítések *nyelvtudományi* legitimitációját érintő kérdés: „De mi ebben a nyelvészet?” Az efféle kérdésekre adható válaszok sokféleek lehetnek – maga ez a kötet is tekinthető válasznak: nem az a fontos, hogy mennyire maradunk a (strukturalista) nyelvtudomány keretein belül egy vizsgálatban, hanem az, hogy ez a megközelítésmód mennyivel mutat meg többet a nyelv használatáról és használóiáról. A szerzővel készített interjúból kiderül, hogy ő maga az antropológia felől jutott el a nyelvtudományhoz, és ez a tény nyelvszemléletén is nyomot hagyott. Tudósi hitvallását így fogalmazza meg a kötet szerzői előszavában:¹ „Mi is tehát pontosan a »nyelv«, amit egyidejűleg tudhat is meg nem is az ember; hogy van az, hogy a kétnyelvűség sosem egyetlen dolog; ki dönti el, hogy mi a társadalmilag hatékony beszéd és mennyire elég azt tudni? Később rájöttem, hogy ezek a talányok a világ majd minden beszélője számára ismertek. Akkor vajon ezek az alapvető problémák, amelyek oly sokat elárulnak az emberi elméről és a társadalomról, miért nincsenek a tudományos figyelem középpontjában?”

A kötet a szerző angol nyelvű előszavával (9–14), majd ennek magyar fordításával (15–21) indul. Ezt követi a szerkesztők előszava (23–25), majd a három nagy tematikus fejezetbe rendezett tizenhárom tanulmány (19–334). A tanulmányok fejezetekbe rendezésének nem szolgált alapjául megjelenésük időpontja, sokkal inkább a téma, melyet tárgyalnak.

Az első fejezet címe Nyelvi antropológiai elmélet (29–100), ez négy tanulmányt tartalmaz. Közülük az első (A nyelv és a politikai terek) témája az, hogy milyen kulturálisan értelmezett kapcsolatok alakultak ki a nyelv és a politikai terek között (33), és bemutatja,

¹ Ez a szövegrész a kötet hátsó borítóján is olvasható.

menyire meghatározóak a társadalmi és politikai ideológiák abban, ahogyan az államok megkísérlik számba venni a különféle nyelvek beszélőit (a népszámlálások intézménye által) és vizuálisan ábrázolni a nyelvek elterjedtségét (a nyelvi és etnikai térképeken). A fejezet második tanulmánya azokat az ellentmondásokat veszi sorra, amelyeket a standard nyelvváltozat megjelenése okoz egy-egy közösségben. Ezek közül a leginkább meghatározóról így ír (64): „A standardizációs folyamat természetéből fakad, hogy minden standard-orientáció létrehozása mellett stigmatizált – »nem a nyelvhez tartozó« – alakok jönnek létre, pontosan azoknak a beszélőknek az esetében, akiknek a nyelvhasználatát a standardizálásnak valorizálni kellett volna. A közvélekedéssel ellentétben a standardizálás nem egységességet, hanem több (és hierarchikus) heterogenitást teremt.” A fejezet harmadik írása (A beszéd ízei: Kvália és a jelek morális aromája) azokat a bonyolult szemiotikai folyamatokat vizsgálja, amelyek révén az egyes nyelvekhez, nyelvváltozatokhoz metaforikusan érzékszervi észleleteket társítunk: *sűrű, nehéz, vastag* vagy éppen *cifra*. Az írás meggyőzően mutatja be, hogy ezek az érzékszervi társítások a helyi közösség szociokulturális ideológiáinak kontextusában jönnek létre, és hogy maguk a beszélők valóságként érzékelik az egyes nyelvekhez, nyelvhasználati módokhoz társított tulajdonságokat. Egy bolyi sváb asszonnyal készített interjú nagyszerű elemzésével mutatja be, hogyan befolyásolják a kváliák a beszélő szó- és egyben nyelv választását. A fejezet utolsó darabja a Szociolingvisztikai differenciáció című. Ennek foglatatát a szerző szavaival adom vissza: „A különféle szociokulturális és kulturális kontextusokból származó bizonyítékok azt mutatják, hogy az általam kiemelt ideológiai/szemiotikai folyamatok hogyan járulnak hozzá a differenciáláshoz és a hasonlóság létrehozásához az elemzett társadalmi világokban. A nyelvi differenciálás a szociokulturális differenciálás egyik alapvető eleme; ugyanazok a folyamatok hozzák létre a variánsok társadalmi jelentését, s járulnak hozzá a nyelvi változáshoz.” (122).

A második fejezet (129–228) címe Tanulmányok a nyelvi variáció területéről (a Kárpát-medencében). Ebben a fejezetben érvényesülhet leginkább SUSAN GAL kivételes, kettős nézőpontja: az, hogy egyszerre képes kívülről (angol „anyanyelvű” beszélőként) és belülről (magyar anyanyelvű beszélőként) látni és láttatni a Kárpát-medencében zajló nyelvi kontaktusoknak a kis közösségekben tetten érhető folyamatait, eseményeit. Az első tanulmány a magyarországi Bolyban élő kétnyelvű svábok nyelvi ideológiáit mutatja be a státusz és a szolidaritás fogalmainak fölhasználásával. Elméleti szempontból is fontos és nagyon rokonszenves az a reflexív kutatói attitűd, amely nem abszolutizálja saját megfigyelésének eredményeit, mert „a kutató identitásának különféle aspektusai korlátozzák és konstruálják a kutatást.” A Kódváltás és nemzeti öntudat az európai periférián (153–178) a németországi olaszok, burgenlandi magyarok és romániai szászok közösségeiben vizsgálja a kódváltási szokásokat, és igazolja, hogy mindig van társadalmilag társított jelentése a beszélgetésen belüli váltásnak. Ahhoz azonban, hogy ez a jelentés és a kódváltás szemiotikája fölfedhetővé váljon, igen alaposan kell ismernünk a tanulmányozott közösséget a maga társadalmi és nyelvi ideológiáival együtt. A következő íráskor SUSAN GAL korai, az 1970-es években végzett felsőöri vizsgálatainak gyümölcsei. „Paraszt legény nem kap nőt” (179–195), Mi a nyelvcsere és hogyan történik? (197–206), Lexikai újítások és veszteségek: a korlátozott magyar nyelv használata és értéke (207–228). Mindegyikük azt a folyamatot vizsgálja, melynek során a felsőöri magyar közösség körében a nyelvcsere erői túlsúlyba kerültek a nyelvmegtartási törekvésekkel szemben az 1970-es években. Ennek a folyamatnak a leírása SUSAN GAL nevét világszerte ismertté tette. Az első tanulmány tárgya a fiatal

nők nyelvválasztása. Ez arról győzi meg az olvasót, hogy a vizsgált esetben elsősorban ők a nyelvi–nyelvhasználati változások képviselői a helyi társadalomban, méghozzá azért, mert élesebben utasítják el a paraszti életformát és kevésbé kívánnak azonosulni a kisvárosi paraszti közösségével. A második tanulmány már megjelent korábban magyarul (I. KONTRA szerk. 1992. 47–59), és minden olyan kurzus tematikájában helyet követel magának, amely a nyelvcserevel foglalkozik: gazdag adatokat szolgáltat folyamatban lévő nyelvcsereéről – talán ki lehet jelteni, hogy ez a magyarul legtöbbször olvasott munkája a szerzőnek. A felsőöri közösséghez kapcsolódó harmadik tanulmány 1989-ben jelent meg, és olyan oldalát mutatja meg a nyelvcsereinek, amelyről kevés szó esik. Azt a szókészleteti bővülést látjuk működés közben, amely főként fiatal kétnyelvű nyelvhasználóknak köszönhető: azoknak, akik a magyar nyelv „eredeti” szókészletét már hiányosan ismerik, ugyanakkor mindennapjaikban közösségük belső normarendszere, szűkebb környezetük elvárásai miatt mégis használják a német mellett a magyar nyelvet is. A szókészlet redukálódása az ő esetükben így neologizmusok keletkezésével is együtt jár.

A gyűjtemény harmadik nagy tematikus egysége A politika szemiotikája (231–331) címet kapta, és négy tanulmányt foglal magába. Közülük az első Bartók Béla magyarországi temetésének rendkívül alapos elemzése, az országos jelentőségű közéleti esemény szemiotikájának aprólékos föltárása (231–260). Az elemzés ismételten megmutatja, hogy a szavak, nevek társadalmi jelentése nem kezdettől fogva való és változatlan, hanem attól függ, hogy a közösség egyes csoportjai milyen jelentést társítanak hozzájuk. A temetés retorikája abból a szempontból különösen érdekes, hogy az esemény idején az államszocializmus éppen végórát éli, és a politikai ideológiák szempontjából polarizált értelmiségnek az államhatalmat szolgáló és azt támadó csoportjai egyaránt elvégzik a maguk jelentéstudajdonítását a *Bartók* névhez – ezzel saját legitimitásukat és európaiságukat megjelenítve. A köz és magán közti distinkció szemiotikája (261–279) című írás azt is megmutatja, hogy mennyire nem éles a határvonal az egymástól látszólag jól elkülöníthető két fogalom között. Bizonyítja, hogy a „megkülönböztetés referenciális tartalma mindig a használat kontextusától függ, és a különbségtétel viszonylagos ezekben a kontextusokban.” (263) A fejezet harmadik darabja A feminizmus „határátlépései”: a nőkről szóló beszédmódok körforgása (281–312) azt vizsgálja, hogy a különféle eszmék globális terjedésében milyen szerepet játszik a szövegek rekontextualizációja a különféle politikai és kulturális kontextusokban. Bemutatja, hogy ezek az új kontextusokban való szövegértelmezések sokszor erősen támaszkodnak a *helyi/idegen* különbségtételre. A fejezet és a gyűjtemény utolsó szövege A Poliglott nacionalizmus: alternatív nyelvi perspektívák (313–334). Ebben a 19. századi Magyarországra kalauzolja SUSAN GAL az olvasót, és azt a jórészt elfeledett politikai ideológiát mutatja be, amely kapcsolatot teremtett a nacionalizmus és a többnyelvűség között. Ez a szemlélet nem ellenséget, hanem lehetőséget látott a többnyelvűségben – ékesen mutatja ezt az akkor bizonyos társadalmi körökben szokásszerűvé vált gyermekcsere intézménye.

A kötet végén kapott helyet annak a videóinterjújának az írott változata, melyet SUSAN GALLal készített KONTRA MIKLÓS 2014-ben, a Nyitrán rendezett 18. Élőnyelvi Konferencián, ahol SUSAN GAL plenáris előadást tartott a nyelvi ideológiákról. A kötetet KONTRA MIKLÓS utószava zárja (349–351). Az utószóból az is megtudható, hogy SUSAN GAL egyik legfontosabb munkája, a *Language Shift* (1979) – mely doktori értekezése volt –, a mai napig nincs magyarra fordítva. Talán idővel ez is elérhetővé válik a szerző anyanyelvén is.

A tanulmányok magyarra fordításában – a kötet szerkesztői mellett – további tíz szakember, a fordítások ellenőrzésében ketten vettek részt – tudható meg a szerkesztői előszóból (25). Munkájuk elismeréseként érdemes megjegyezni, hogy a magyar nyelvű tanulmányok nyelvi-stiláris értelemben homogén szövegvilágot alkotnak, a szakszavak használata egységes és következetes: az olvasó nem érzel egyenetlenségeket a fordításokban. Az előszóból megtudható, hogy az egységességtől egyetlen terminus esetében tértek el: nem uniformizálták a *standard/sztenderd* szakszó használatát – megjelenítve így a benne mutatkozó váltakozást (25). Szerkesztői eljárásuk nem újkeletű, hiszen ugyanők korábban egy kétkötetes munka kötetcímeiben játszották össze a szó változatait (Sztenderd – nem sztenderd. Standard – nem standard) – azt is mondhatjuk, ez a tudatosan képviselt heterogenitás szinte indexikusan idézi föl nyitrai tudományos műhelyüket a szűkebb szakmai közönséghez tartozó olvasóban (I. KOZMÁCS–VANČO szerk. 2016).

A kötetben a szerző rendkívüli alaposágának, sokoldalú tájékozódásának és a szerkesztők gondosságának köszönhetően alig találni vitatható állítást, hiányosságot. Két apró észrevétel kívánkozik ide. Talán érdemes itt azt a megjegyzést megemlíteni, mely a Regionális és Kisebbségi Nyelvek Európai Chartájára vonatkozik. Ebben GRIN (2003) munkájára alapozva a szerző azt állítja, hogy a Charta „a bevándorlók nyelveinek támogatását és fennmaradását is szorgalmazza” (60). Valójában a Charta csak az őshonos európai nyelvekre vonatkozik, a bevándorlók nyelveire nem.² Nem hiányossága a kitűnően szerkesztett munkának, de talán haszonnal segíthette volna a magyar olvasók tájékozódását SUSAN GAL munkásságában, ha helyet kapott volna a kötet végén egy szerzői bibliográfia.

Fölmerül a kérdés, hogy mit tanulhatnak a kötetet magyarul olvasó nyelvészek és nem nyelvészek a nyelvi antropológiai szemléletet képviselő SUSAN GALTÓL? Nézetem szerint legfőképpen azt, hogy érdemes a beszélők nyelvi viselkedését egy holisztikusabb megközelítésben vizsgálni és tárgyalni. Ez volna az az antropológiai alapozású szemléletmód, amely a szerzőnek sajátja: megmutatja, hogy egy beszélői megnyilatkozás alapos és sikeres elemzése csak a legteljesebb társadalmi-politikai, szociokulturális és interakcionális kontextus ismeretében végezhető el. Meghatározó az a szemléleti alapállás, hogy ne a nyelvész kategorizálja előre a tanulmányozandó jelenségek osztályait, változatait – hanem éppen fordítva: kísérelje meg azt föltárni, hogy maguk a beszélők milyen változatokat különítenek el tudatukban, és hogy ezekhez az általuk elkülönített változatokhoz, továbbá az ezeket használó emberekhez milyen társadalmi jelentéseket társítanak a közösségben. Ez a fajta megközelítés magában hordja azt, hogy a kutatásban háttérbe szorul a kvantitatív elemzés, és hogy a gyűjtött adatok többszörös (társadalmi-politikai, szociokulturális és interakcionális) „mélységüknek” és kontextusba ágyazottságuknak köszönhetően elsősorban a kvalitatív elemzés lehetőségét kínálják.

Érdemes továbbá azt a szemléletmódot is elsajátítani, ahogyan a különféle nyelvtudományi, nyelvi antropológiai és szemiotikai elméletekhez viszonyul a szerző: elemzése mind azt mutatják, hogy nem az elméletekhez keres igazolást a nyelvi jelenségek

² „Jelen Karta vonatkozásában a »regionális vagy kisebbségi nyelvek« kifejezés alatt azon nyelvek értendők, I. amelyeket valamely állam adott területén az állam olyan polgárai hagyományosan használnak, akik az állam fennmaradó népességénél számszerűen kisebb csoportot alkotnak, és II. amelyek különböznek ezen állam hivatalos nyelvétől/nyelveitől, azonban ez nem foglalja magába sem az állam hivatalos nyelvének/nyelveinek dialektusait, sem a bevándorlók nyelveit” (<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99900040.T> [2021. 05. 31.]).

rendszerű megfigyelése során, hanem megfigyeléseinek analízise során keres olyan elméletet, amely a legnagyobb magyarzó erővel bír egy-egy esetben. Okfejtései ezért is rendkívül meggyőzőek: hagyja, hogy maga a nyelvi anyag vezesse.

A kötet szerzőjétől az adatgyűjtést meghatározó személyközi viszonyok kiépítését, az adatközlőkhöz való viszonyulást illetően is rengeteget tanulhatnak azok a nyelvészek, akik terepmunkára adják a fejüket (például szociolingvisták, dialektológusok). SUSAN GAL nem „kiszáll” a terepre, hanem „odaköltözik”: megkísérel valamelyest maga is a közösség részévé válni. Úgy gyűjti adatait, hogy törekszik minél alaposabban föltérképezni a közösséget, annak történetét, belső viselkedési normarendszerét, gondolkodásmódját – ennek köszönhetően a vizsgált csoport tagjai olyan adatokkal lepik meg, amelyeknek a létezéséről sem szerezne tudomást egy kampány jellegű terepmunka egyeninterjúival. Ez az adatgyűjtési ars poetica vélhetően nem független a szerző mély antropológiai érdeklődésétől.

A gyűjteményből mindenki gazdagon meríthet, akit a nyelv és a nyelvek használatának kérdései (beleértve a kétnyelvűséget) foglalkoztatnak: kutatók és laikusok, diákok és oktatók, nyelvészek és nem nyelvészek.

Hivatkozott irodalom

- GAL, SUSAN 1979. *Language shift: Social determinants of linguistic change in bilingual Austria*. Academic Press, San Francisco.
- GRIN, FRANÇOIS 2003. *Language policy evaluation and the European Charter for Regional or Minority Languages*. Palgrave, New York.
- KOZMÁCS ISTVÁN – VANŐ ILDIKÓ szerk. 2016. *Sztenderd – nem sztenderd. Standard – nem standard. Variációk egy nyelv változataira. Válogatás a 18. Élőnyelvi Konferencia – Nyitra, 2014. szeptember 18–20. – előadásaiból*. Antológia Kiadó, Lakitelek.
- KONTRA MIKLÓS szerk. 1992. *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

NÉMETH MIKLÓS
Szegedi Tudományegyetem

Alexandra N. Lenz – Philipp Stöckle Hrg., Germanistische Dialektlexikographie zu Beginn des 21. Jahrhunderts

ZDL Beihefte 181. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2021. 380 lap

A friss német nyelvű kötet az aktuális német tájszótárprojekteket mutatja be, Open Access publikációként bárki számára nyíltan hozzáférhető, olvasható módon. (Letölthető a <https://doi.org/10.25162/9783515129206> címről.) A német nyelvjárási lexikográfia folyamatosan fejlődő módszertana, eredményei a magyar dialektológia számára is érdekesek és fontosak. Ezeket igyekszik bemutatni jelen könyvismertetés. A recenzeált kötet célja, hogy 14 német nyelvű tájszótárprojektről számoljon be: mindegyik egy-egy nagyobb földrajzi terület, régió vagy ország nyelvjárásait írja le. Három központi cél körül rendeződnek az írások, melyek a tematikus súlypontokat is adják az egyes cikkekben, így egy